

VIR BIMARIS

Od kujawskiego matecznika
do stepów nadczarnomorskich.

Studia z dziejów
międzymorza bałtycko-pontyjskiego

ofiarowane

Profesorowi Aleksandrowi Końko

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Archeologii
Zakład Prahistorii Europy Środkowo-Wschodniej

VIR BIMARIS

Od kujawskiego matecznika
do stepów nadczarnomorskich.
Studia z dziejów
międzymorza bałtycko-pontyjskiego

ofiarowane

Profesorowi Aleksandrowi Koško

Pod redakcją
Marzeny Szmyt
Piotra Chachlikowskiego
Janusza Czebreszuka
Marcina Ignaczaka
Przemysława Makarowicza

Diskusje • Tom 5

Poznań 2019

Adam Mickiewicz University in Poznań
Institute of Archaeology
Department of East-Central European Prehistory

VIR BIMARIS

From Kujawy Cradle to Black Sea Steppes.
Studies on the Prehistory
of the Baltic-Pontic Between-the-Seas

In Recognition
of Professor Aleksander Koško

Edited by
Marzena Szmyt
Piotr Chachlikowski
Janusz Czebreszuk
Marcin Ignaczak
Przemysław Makarowicz

Discussions • Vol. 5

Poznań 2019

Університет імені Адама Міцкевича в Познані
Інститут археології
Відділ Праісторії Центрально-Східної Європи

VIR BIMARIS

Від Куявського гнізда
до Причорноморських степів.
Студії з історії
Балтійсько-Понтійського міжмор'я
присвячені
професору Олександрові Коську

Під редакцією
Мажени Шмит
Пьотра Хахліковського
Януша Чебрешука
Марціна Ігначака
Пшемислава Макаровіча

Дискусії • Том 5

Copyright © by the Authors and Archaeologia Bimaris

Komitet redakcyjny serii ARCHAEOLOGIA BIMARIS:

Józef Bednarczyk, Aleksandra Cofta-Broniewska, Janusz Czebreszuk, Sylwester Czopek, Jacek Górski, Marcin Ignaczak, Elena Kalečyc, Viktor Kločko, Aleksander Koško, Nadieżda Kotova, Mykola Kryvalcevič, Przemysław Makarowicz (redaktor), Vitalij Otroščenko, Michail Potupčyk, Marzena Szmyt

Sekretarz tomu: Danuta Żurkiewicz

Recenzenci tomu:

prof. dr hab. Viktor Kločko

prof. UMCS dr hab. Anna Zakościelna

Redakcja i korekta: Mieczysława Makarowicz

Projekt okładki: Aldona Najdora

Zdjęcia wykorzystane na okładce: Danuta Żurkiewicz

Tłumaczenie tekstów: Piotr. T. Żebrowski, Ryszard Reisner, Peter Bogucki i autorzy

Skład komputerowy: Scriptor s.c.

Dofinansowano przez

**SAMORZĄD WOJEWÓDZTWA
WIELKOPOLSKIEGO**

Dofinansowano ze środków: Instytutu Archeologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Rektora Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, Poznańskiego Towarzystwa Prehistorycznego, Instytutu Wschodniego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Adres kontaktowy: przemom@amu.edu.pl

ISBN 978-83-946591-5-8

**SAMORZĄD WOJEWÓDZTWA
WIELKOPOLSKIEGO**

Szanowni Państwo!

Rok 2019 to w Poznaniu i Wielkopolsce czas świętowania setnej rocznicy założenia Wszechnicy Piastowskiej, która dała początek kilku uczelniom wyższym, z dzisiejszym Uniwersytetem im. Adama Mickiewicza na czele. Jesteśmy dumni z sukcesów wielkopolskich uczelni i z ich rozkwitu, którego miarą są kolejne pokolenia dobrze wykształconych młodych Wielkopolan i Polaków. Samorząd Województwa Wielkopolskiego od lat konsekwentnie wspiera wszelkie inicjatywy promujące rozwój nauki i szkolnictwa wyższego w Wielkopolsce.

Cieszymy się z rozwoju międzynarodowej współpracy naszych uczelni, w której szczególnie miejsce zajmuje Ukraina. Wzrastające znaczenie polsko-ukraińskiej kooperacji przejawia się w formie systematycznie poszerzanej wymiany kadry naukowej i studentów oraz w realizacji wspólnych programów badawczych. Innym jej efektem jest coraz liczniej aplikująca na studia w Poznaniu młodzież ukraińska.

Jednakże każdy uniwersytet to przede wszystkim tworzący go ludzie, unikalna społeczność otwarta na dzielenie się swoją wiedzą zarówno z młodzieżą, jak i z międzynarodowym środowiskiem naukowym. Kluczową pozycję zajmują wśród nich profesorowie bę-

dący animatorami rozwoju nauki, wyznaczający strategiczne cele i znajdujący metody ich osiągnięcia. Jeśli gromadzą wokół siebie uczniów, wówczas ich dzieło jest kontynuowane, a kapitał naukowy pomnażany.

Dlatego dobrym uniwersyteckim zwyczajem jest świętowanie jubileuszy wybitnych uczonych, a najlepszym wyrazem uznania — ofiarowanie im prac naukowych zebranych w specjalnie przygotowanej księdze. Taka jest też intencja niniejszego tomu, który jest zbiorem studiów honorujących Profesora Aleksandra Koško.

Drogę naukową Jubilata w sposób najbardziej syntetyczny określa tytuł książki: *Z kujawskiego matecznika na stepy nadczarnomorskie*. W szerszym wymiarze Jego działalność nastawiona jest na badanie, ochronę i promocję archeologicznego dziedzictwa kulturowego obszarów leżących między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Problematyka ta stanowi doskonałą platformę dla coraz ściślejszej współpracy naukowców polskich, ukraińskich i białoruskich. Jesteśmy dumni, że dzięki wieloletniej i konsekwentnej działalności Jubilata jednym z jej najbardziej aktywnych ośrodków stał się Poznań.

Marek Woźniak
Marszałek Województwa Wielkopolskiego

Spis treści

WSTĘP	13
Z KUJAWSKIEGO MATECZNIKA	
Janusz Czebreszuk, Marzena Szmyt, <i>O Iwnie na nowo. Cmentarzysko z wczesnej epoki brązu w Iwnie, stan. 2, i kwestia kultury iwieńskiej</i>	17
Lucyna Domańska, <i>Powrót do źródeł, czyli o Łącku raz jeszcze</i>	39
Krzysztof Gorczyca, Eryk Schellner, Katarzyna Schellner, <i>Grobowce kujawskie na rubieży powiatów konińskiego i mogileńskiego</i>	51
Anna Grossman, Łukasz Maurycy Stanaszek, Wiesław Kapła, Łukasz Pospieszny, <i>Zespół grobów z wczesnej epoki brązu na stanowisku 6 w Gąsawie, woj. kujawsko-pomorskie</i>	71
Ryszard Grygiel, <i>Uwagi na temat rozwoju społeczeństw środkowoneolitycznych w rejonie Brześcia Kujawskiego i Osłonek</i>	89
Daniel Makowiecki, Marzena Makowiecka, <i>Patrząc w krowie zęby, czyli o zasadach hodowli bydła kujawskiego w czasach prehistorycznych i średniowieczu</i>	101
Szymon Nowaczyk, Łukasz Pospieszny, Iwona Sobkowiak-Tabaka, <i>Kierzkowo. Przyczynek do badań nad problematyką grobowców korytarzowych kultury amfor kulistych w Polsce</i>	121
Agnieszka Przybył, <i>Czy to możliwe? Przesłanki i kontrowersje dotyczące datowania schyłku kultury pucharów lejkowatych na Kujawach</i>	133
Barbara Stolpiak, <i>Fundacja Ochrony Dziedzictwa Społeczeństwa Kujaw w 25-lecie działalności</i>	145
Danuta Żurkiewicz, <i>Depozyt naczyń kultury pucharów lejkowatych z Karczyna/Witowy stanowisko 21/22, powiat inowrocławski</i>	155
ZNAD WISEY I ODRY	
Kamil Adamczak, Stanisław Kukawka, Jolanta Małecka-Kukawka, <i>„Importowane” surowce krzemienne w młodszych fazach grupy wschodniej kultury pucharów lejkowatych</i>	175
Malgorzata Andrałojć, Mirosław Andrałojć, <i>Wędrówki ludów nad Małą Wartą. Planowe badania archeologiczne z wykorzystaniem wykrywaczy metali — szanse i ograniczenia</i>	191
Andrzej Bronicki, <i>Chronologia podgrupy wschodniolubelskiej kultury amfor kulistych w świetle oznaczeń radiowęglowych</i>	201
Lech Czerniak, <i>Kto mieszkał w długich domach? Próba nowego spojrzenia na możliwości rekonstrukcji domu kultury ceramiki wstęgowej rytej</i>	229
Marcin Dziewanowski, <i>Niesformalizowany projekt badań mikroregionalnych na Dolnym Nadodrzu w latach 2013 – 2017</i>	243

Jacek Górski, <i>Uwagi o początkach zachodniej części trzcienieckiego kręgu kulturowego</i>	259
Dobrochna Jankowska, <i>W stulecie Uniwersytetu Poznańskiego: Wkład poznańskiej archeologii uniwersyteckiej w badania nad neolitem</i>	271
Paweł Jarosz, Anita Szczepanek, <i>Grób kultury mierzanowickiej z Jakuszowic na Płaskowyżu Proszowickim</i>	281
Paweł Jarosz, Jan Machnik, Mirosław Mazurek, Anita Szczepanek, <i>Z badań nad obiektami funeralnymi kultury ceramiki sznurowej w Mirocinie na Wysoczyźnie Kańczuckiej — wybrane zagadnienia</i>	295
Sławomir Kadrow, <i>Transformacja kulturowa we wczesnym neolicie południowo-wschodniej Polski w świetle wybranych aspektów technologii ceramiki</i>	313
Mariusz Kowalewski, <i>Grociki krzemienne z wybranych stanowisk kultury niemeńskiej z obszaru Polski</i>	323
Jerzy Libera, Jarosław Sobieraj, <i>O toporach ślązańskich/śląskich/sobótczańskich kilka uwag z od-dali</i>	335
Marcin Maciejewski, <i>Północnopontyjski trop nad Notecią we wczesnej epoce żelaza</i>	349
Mirosław Marcinkowski, <i>Importy ceramiczne w nowożytnym Elblągu na podstawie wybranych przykładów</i>	357
Agnieszka Matuszewska, <i>Kultura pucharów lejkowatych na Nizinie Pyrzyckiej</i>	371
Marek Nowak, Marta Korczyńska, Klaus Cappenberg, Jakob Ociepka, Magdalena Moskal-del Hoyo, <i>Czy w małopolskich ugrupowaniach kultury pucharów lejkowatych funkcjonowały duże osady?</i>	385
Ewa Pawlak, Paweł Pawlak, Andrzej Sikorski, <i>Jedwabie z wczesnośredniowiecznego grobu na po-znańskiej Śródcie</i>	399
Andrzej Pelisiak, <i>Mobilność i konflikty w neolicie i wczesnej epoce brązu — wieloznaczność źró-deł archeologicznych. Wybrane przykłady</i>	405
Marie-Lorraine Pipes, Janusz Kruk, Sarunas Milisauskas, <i>Cattle Ownership and Wealth in the Neo-lithic at Bronocice</i>	415
Marcin M. Przybyła, Anita Szczepanek, Krzysztof Tunia, <i>Grób kultury trzcienieckiej w południowej części stanowiska 5 (G) w Słonowicach, pow. Kazimierza Wielka</i>	435
Katarzyna Pyżewicz, Witold Gruzdź, <i>Zastosowanie krzemiennych sztyletów i noży sierpowatych z wczesnej epoki brązu. Wybrane przykłady z obszaru małopolsko-wołyńskiego</i>	445
Jarosław Rola, Jakub Niebieszczanski, <i>Pierwszy grobowiec megalityczny w dorzeczu środkowej Noteci – rozpoznanie magnetometryczne, analiza morfologiczno-strukturalna</i>	455
Marcin Szydłowski, <i>Wstępne rozważania nad kwestią funkcjonowania wybierzysk kopalnia-nych skał wapiennych wśród społeczności kultury pucharów lejkowatych w północno-zachodniej Polsce</i>	463
Katarzyna Ślusarska, <i>Nieobecna obecność — dane do rekonstrukcji produkcji tekstylnej i stroju społeczności schyłku epoki brązu i początków epoki żelaza Niżu Europejskiego</i>	469
Halina Taras, <i>Brązowe sztylety proveniencji wschodniej na ziemiach polskich w epoce brązu</i> ...	485
Paweł Valde-Nowak, <i>Another marker of the Corded Ware Culture</i>	495
Katarzyna Januszek, Dariusz Manasterski, Adam Wawrusiewicz, <i>Atrybuty tucznika z depozytów obrzędowych Pucharów Dzwonowatych z Supraśla</i>	499
Jacek Wierzbicki, <i>O pewnych krzywoliniowych motywach zdobniczych ceramiki kultury pucha-rów lejkowatych</i>	511
Piotr Włodarczak, <i>Małopolskie społeczności kurbanowe u schyłku neolitu i we wczesnej epoce brązu</i>	519
Edwin Zaltsman, <i>The Neolithic Settlement Complexes of the North–Western Coast of the Vistula Lagoon: the Current State of Studies</i>	533

Z LASU, LASOSTĘPU I STEPŪ

Юрій В. Болтрик, Олена Є. Фіалко, <i>Елементи інтер'єру з поховальних споруд Скіфії</i>	557
Юрій Бровендер, <i>Металоробна діяльність населення доби пізньої бронзи на теренах Дніпро-Донського межиріччя</i>	585
Наталія Б. Бурдо, <i>Антропоморфна пластика культур раннього бронзового віку Карпато-Подніпров'я</i>	597
Максім Чарняўскі, Аляксандра Вайтовіч, <i>Культура шарападобных амфар і яе ўплывы на Беларускім Паазер'і (наводле матэрыялаў Крывінскага тарфяніка)</i>	609
Sylwester Czopek, <i>Szlak Dniestr — San i jego znaczenie. Nowe spojrzenie</i>	621
Aleksandr Diachenko, Iwona Sobkowiak-Tabaka, <i>The scales of cultural expansion: Comparative study on Federmesser and Cucuteni-Tripolye</i>	637
Светлана Иванова, Дмитрий Киосак, Алексей Никитин, <i>Проникновение ямной культуры в центральную Европу: пространство и время для взаимодействия (генетика и археология)</i>	649
Любов С. Клочко, <i>Дитячі вікові групи у скіфському суспільстві (символіка знімних прикрас)</i>	665
Віктор І. Клочко, <i>Початок металургії доби пізньої бронзи у Східній Європі</i>	677
Віталій Конопля, <i>Свещховський кремій в культурах доби каменю України</i>	695
Vitaliy Konopla, Olexander Silayev, <i>Cultural and chronological interpretation of stone axes with disk-shaped blade from Western Ukraine</i>	713
Мікола Крывальцэвіч, <i>Мохай-IV і перспектива вылучэння асобнага тыпу паселішчаў сярэднядняпроўскай культуры на Верхнім Падняпроўі</i>	719
Przemysław Makarowicz, <i>Dom zmarłych z kurhanu 6 w Bukivnej. Z badań nad architekturą podkurbanową w górnodniestrzańskiej enklawie kultury komarowskiej</i>	737
Григорій Охріменко, Наталія Складенко, Світлана Локайчук, <i>Імовірні шляхи сполучення Західної Волині та Волинського Полісся за доби бронзи</i>	755
Віталій В. Отрощенко, <i>Професор Олександр Кошко в контексті археології України: погляд із Києва</i>	771
Сергій Ж. Пустовалов, <i>Некоторые данные о развитии медицины в ямно-катакомбном обществе Северного Причерноморья</i>	775
Jan Romaniszyn, Weronika Skrzyniecka, <i>Cmentarzyska trzcinickiego kręgu kulturowego na Wołyniu</i>	785
Aleksandr Pozikhovsky, Małgorzata Rybicka, <i>Ceramika z osady kultury amfor kulistych ze stanowiska Ostrog-Zeman na zachodnim Wołyniu</i>	799
Paulina Suchowska-Ducke, Rafał P. Skrzyniecki, <i>Opowieść o chwale i mieczu. Kilka uwag o wojnie i wojownikach w epoce brązu</i>	813
Тарас Ткачук, <i>Верхнє Подністрров'я — контактна зона неолітичних і енеолітичних культур</i>	829
Михайло Ю. Відейко, <i>Гончарні горни трипільської культури: нові горизонти досліджень</i>	847
Marcin Ławniczak, Marcin Ignaczak, Mirosław Makohonienko, Jurij Boltryk, <i>Grodziska z czasów scytyjskich na prawobrzeżnej Ukrainie. Analiza makroprzestrzenna</i>	861

VARIA

Mateusz Jaeger, <i>Wagon model from the Vaty settlement in Kakucs-Turján</i>	875
Andrzej P. Kowalski, <i>Tocharsko-europejskie nazwy suwerena jako obraz władzy zwierzchniej we wspólnotach neolitycznych</i>	883
Andrzej Rozwadowski, <i>Sztuka naskalna Azji Centralnej — archeologia, historia i współczesność</i>	891
Stefan Karol Kozłowski, <i>Pionierzy idą na północ, Indianie się przyglądają</i>	903

Wstęp

W tym roku mija 40 lat od ukazania się dysertacji doktorskiej Profesora Aleksandra Kośko *Rozwój kulturowy społeczeństw Kujaw w okresach schyłkowego neolitu i wczesnej epoki brązu* (Poznań 1979). To dobra okazja, by uhonorować naszego Mistrza i Przyjaciela. Czy dla naukowca-badacza może być coś miłszego i bardziej stosownego niż okolicznościowa księga poświęcona właśnie Jemu, wypełniona artykułami ludzi, którzy Go cenią i których On — jak sądzimy — ceni? Czy taka forma uczczenia okrągłej rocznicy publikacji doktoratu Aleksandra to wszystko, co mogliśmy dla Niego zrobić? Na pewno nie. Zasluguje na stokroć więcej aniżeli tylko na książkę — podarunek od uczniów, kolegów, przyjaciół.

Po ponad 10 latach od ukazania się *Na pograniczu światów...* nadal uważamy, że to nie jest czas na żadne podsumowania i pożegnania. Alek ustawicznie zadziwia swoją aktywnością, pomysłami, osiągnięciami naukowymi, kolejnymi publikacjami... i tym, co w Nim jest chyba najcenniejsze — życzliwością i służeniem pomocą, radą. Za Korowiowem z *Mistrza i Małgorzaty* można by powiedzieć „to krew [...]”. To sprawa Jego wileńskiego wychowania, wpojonych zasad, ale też chyba formacji, jaką otrzymał na Uniwersytecie od swojej i naszej Szefowej — śp. Profesor Aleksandry Cofta-Broniewskiej.

Powiedzenie, że Aleksander Kośko jest wybitnym naukowcem, że w dużej mierze uformował obraz neolitu i wczesnej epoki brązu na Niżu Środkowoeuropejskim, zainicjował i z powodzeniem prowadzi badania nad eneolitem i epoką brązu w strefie lasostepu i stepu ukraińskiego oraz nad rozwojem społeczno-kulturowym ugrupowań agrarnych i pasterskich w przestrzeni międzymorza bałtycko-pontyjskiego, to przedstawienie tylko drobnej części Jego osiągnięć naukowych. Nie wiemy, gdzie jest kres zasług Aleksandra, ale jednego jesteśmy pewni. Zawsze będzie dla nas i dla wielu archeologów europejskich skarbnicą

wiedzy o pradziejach Europy Środkowo-Wschodniej, a Jego kompetencje źródłoznawczo-analityczne i rzadki dar syntezy są i będą niedoścignionym wzorem.

Aleksander jest inicjatorem, animatorem i patronem polsko-ukraińskich projektów badawczych, realizowanych od ponad ćwierć wieku, redaktorem „Baltic-Pontic Studies” — jednego z nielicznych polskich czasopism anglojęzycznych, z powodzeniem konkurującego z renomowanymi periodykami zagranicznymi, podejmującymi problematykę eneolitu i epoki brązu strefy stepowej i leśnostepowej. Ukazują się w nim artykuły o pradziejach międzymorza bałtycko-pontyjskiego pisane przez najlepszych specjalistów na określony w tytule każdego tomu temat. Alek jest także pomysłodawcą serii „Archaeologia Bimaris” (z „podseriami” Monografie i Dyskusje), w której — najczęściej w językach narodowych — publikowane są materiały z konferencji organizowanych wspólnie z naukowcami z Ukrainy, Białorusi i Litwy, a także wyniki badań archeologów z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu oraz ich polskich i zagranicznych kooperantów. Jego działalność naukowo-badawcza ze wszech miar zasługuje na miano pionierskiej i prekursorskiej.

Jesteśmy dumni, że możemy razem z Nim uczestniczyć w różnych projektach naukowych, prowadzić wspólne badania, pisać książki i artykuły. Czujemy Jego przyjaźń i zaufanie. To zaszczyt i wyróżnienie, na które chyba nie zasłużyliśmy, a mimo to zostaliśmy nimi obdarowani. Nasz Drogi Mistrz i Przyjaciół jest ciągle z nami i chcemy, by zawsze był... nie tylko w naszej wdzięcznej pamięci, ale także tu i teraz, zwyczajnie, fizycznie.

Na koniec nasza wspólna prośba: Alku, zostań z nami i wspieraj nas tak długo, jak to będzie możliwe, a my obiecujemy, że zawsze będziemy wspierać Ciebie. To będzie nasz przywilej, zaszczyt i honor.

Wdzięczni uczniowie

Імовірні шляхи сполучення Західної Волині та Волинського Полісся за доби бронзи

Abstract

Western Volhynia and Volhynia Polissia occupy a middle place between present-day Central and East Europe, between the Baltic and Black seas. It determined them as territory, where multi-vector routes passed in prehistoric times. The cultural and genetic centers of Prykarpattia, Zakarpattia, central Europe and Prypontida had an influence on this region in the Bronze Age.

This territory was rich in natural resources (enormous numbers of rivers, lakes, large areas of fertile earth and pastures), and also deposits of high-quality flint, copper, basalt and others. The north-west of Ukraine remained nearer or further from the periphery of economically developed centers, however it was an important contact zone, where migration routes and exchange intersected.

The powerful source of migratory streams in the east came from central European territory. The transmitters of Funnel Beaker, Globular Amphora, Corded Ware, Mierzanowice and Tiszciniec cultures came from the west. From there

the Middle Dnieper culture communities came to Volhynia, probably, above the River Pripyat and north limits of Volhynia. The small groups of Yamnaya, and Catacomb cultures as well as Babyno circles came from the south. The long burial mounds, stone battle-axes of Pre-Pontic standards, ceramics, paleo-metal wares (separately and in hoards), left by them testify to this.

The statistical counts of early farmers' observations and other cultures show that the most populated were the banks of the rivers Horyn, Styr, Ikva, Stubla and Western Bug. In particular, above Goryn there were found 13 settlements of Linear ceramics, Styr — 23, Western Bug — 10; respectively Malitska culture and Volhynia-Lublin culture — 15, 37 and 13.

Thus, the basic directions of connections in this territory could have been routes by the right bank of Prypiat, above Goryn, Styr, Bug, by the border of Volhynia and Polissia (Volhynia route).

Key words: Western Volhynia, Volhynia Polissia, connection routes, migration, exchange, the Bronze Age.

Західна Волинь та Волинське Полісся займають особливе місце між Східною та Центральною Європою, між Балтійським та Чорним морями, що визначає транзитність цього регіону. Більша частина його річок належить до басейну Дніпра (Чорного моря), Західний Буг – до Вісли (Балтійського моря). На зазначену територію в різні часи значний вплив мали культурно-генетичні осередки Центральної Європи, Припонтиди, Прикарпаття, Закарпаття.

Центральноєвропейські землі були чи не найпопулярнішим джерелом міграційних потоків на схід у період первісності, особливо за доби бронзи. Зі сходу лише групи середньодніпровської культури проникали на Волинь здебільшого понад Прип'яттю (Кривальцевич 2011:436 – 437), а також, можливо, межею

Полісся та Волині (північний шлях) від київських гір на захід (Лысенко, Лысенко 2011:350). Про вірогідні шляхи Полісся писав М. Кривальцевич. На його думку, Прип'ятським шляхом могли поширюватись традиції як з півдня на північ так із заходу на схід. Він називає його своєрідним мостом між Придніпров'ям та Західним Побужж'ям. Цим шляхом, зокрема, поширювалося населення культури багатоваликів кераміки. Ним із заходу, напевно, йшли традиції КЛП, ККА, КШК. Із Подніпров'я на захід Прип'ятського Полісся проникало, імовірно, населення та впливи СДК (Кривальцевич 2011:436 – 437).

Притягальність згаданої території зумовлювалася відносно малою заселеністю (особливо зандрової зони), безліччю водойм — озер, боліт, джерел, потіч-

ків, річок. Крім того, тут були великі площі родючих земель та пасовищ. Лісова звірина, рибні ресурси, птаство, ягідники, грибні місця становили значну кормову базу, різноманітні корисні копалини: кремень, мідь, базальт, бурштин. Проте цей регіон був віддалений від економічно розвинутих центрів і залишався в цьому сенсі ближчою або дальшою периферією; з іншого боку — важливою контактною зоною, через яку перетиналися в різних напрямках шляхи міграцій, обміну.

На зазначених землях одночасно перебувало кілька різноетнічних спільнот віддаленого походження, між якими зав'язувалися інколи досить тісні контакти співпраці (культура лійчастого посуду — трипільська; шнурової кераміки — кулястих амфор; межановицька — городоцько-здовбицька (?); межановицька — стжижовська — бабинська; тшинецька — комарівська — Ноуа). Прояви цих процесів бачимо в наявності кераміки різних культур в одному житлі: Перевередів (роботи І. Свешнікова, В. Коноплі), Городок, Зозів, Здовбиця (роботи І. Свешнікова; Свешніков, Нікольченко 1982:92–94), Волиця Страклівська (дослідження В. Самолюка) та ін., а також значна кількість кераміки зі змішаними рисами з басейну Ікви.

Шлях уздовж Случі, Горині був винятково важливим, він пов'язував Південне Побужжя, Подністров'я з північними землями, зокрема Західної Волині. Це був найкоротший маршрут для мігрантів з Припонтиди — носіїв ямної, катакомбної, бабинської культур. Крім того, дороги на Волинь проходили з Подунав'я через карпатські перевали, Подністров'я — в бік Горині. Так було, імовірно, від часів неоліту (про що писали В. Ключко, А. Косько) (Ключко, Кошко 2011:259). Ранні землероби культур лінійно-стрічкової кераміки (Охріменко 2009:96–109; Dębiec, Saile 2013:131–143), маліцької (середнього та пізнього періодів), пізньотрипільської (Пелещин 1998:45–72; Пелещин, Позіховський 1998:73–81; Позіховський 1998:85–92; Ткачук 2001:60–66) залишили свої пам'ятки на берегах Віллі, Горині (Бодаки [Sunkałowski 1961], Межиричі, Острог-Земан, Хорів та ін.; Позіховський, Самолюк 2008:28–41; Rybicka 2015:178–179; Pasterkiewicz, Rozichovski 2013:251–292), Случі. У період пізньої доби бронзи з півдня сюди рухалися окремі групи комарівської, Ноуа культур, а в зустрічному напрямку — тшинецької (Berezanska, Samoliuk, Taras 2001:184–214; Березанська 2002:178–183; Березанська, Гошко, Самолюк 2004:111–125).

Питання міграцій степових номадів у кінці III тис. до н. е. на захід та проблеми мілітарної ситуації, з ними пов'язані, є досить важливими та складними для „дешифрування”. Рух степовиків відбувався не лише на захід, а й на північний захід, наприклад, в басейн Південного Бугу — лісостепову зону. Г. Ков-

паненко та В. Фоменко, які проводили дослідження курганів південного Побужжя, пишуть, що вже в ранньому періоді ямної культури на Південному Бугу з'явилися пам'ятки номадів (Ковпаненко, Фоменко 1986:11). У деяких похованнях на правобережжі Південного Бугу автори публікації вбачають „відображення процесу взаємодії кількох культурних компонентів — давньоямного, нижньомихайлівського, трипільського (Ковалівка VII, кург. 1, пох. 2 та ін.)” (Там само: 13). За П. Кузнецовим та О. Хохловим, ранні пам'ятки ямної культури датуються III тис. до н. е. (Кузнецов, Хохлов 2011:10). М. Мерперт вважав цю територію східним кордоном південно-західного варіанту ямної культури (Мерперт 1968:38).

Імовірно, шлях носіїв ямної культури, а пізніше катакомбників пролягав на Поділлі та Волинь понад Південним Бугом і далі. Інший шлях ямників на північний захід вів до Верхнього Подністров'я. І. Черняков пише про це так: „оформлення племінних союзів катакомбної культурно-історичної спільноти на теренах Східної Європи було першим важливим „рухом” степових племен зі сходу і супроводжувалося підкоренням та асиміляцією північнопричорноморських племен” ямної культурно-історичної спільноти (КІС) та значними переміщеннями населення (Черняков 2005:45). Ця теза заслуговує на увагу, проте „підкорення та асиміляції” могло й не бути або було, але не завжди і не скрізь (тобто можлива множина варіантів [Пустовалов 1992:101]). І далі: „ці процеси супроводжувалися виділенням серед населення соціальних верств: професійних воїнів, ремісників” (Черняков 2005:45), які, як відомо, особливо майстерно виготовляли зброю: кам'яні сокири, наконечники стріл (Санжаров 1992:160–177; Санжаров 2008), булави тощо. Усе це відбувалося відносно близько від південно-східних кордонів Західної Волині і щодалі більше мало вплив на етнокультурні переміщення на цих теренах.

Процеси міграцій посилювалися пізніше під час „швидкої деструкції племінного союзу” катакомбної КІС на поч. II тис. до н. е. та формування „на величезних територіях культури багатоваликової кераміки” (Черняков 1996:59–64; Черняков 2005:45). На думку І. Чернякова, ці події, імовірно, зумовлені розселенням індоевропейських племен – іранської (арійської) гілки (Черняков 2005:45). Є. Черних пов'язував розселення індоевропейських спільнот із поширенням валикової кераміки на просторах Євразії, що було зумовлене заміною катакомбної КІС спільнотами з багатоваликовою керамікою (Черних 1984).

У різні періоди доби бронзи впливи степових груп на території Західної Волині фіксуються неоднаково. У часи ямної культурно-історичної спільноти це могли бути незначні проникнення в лісостепову зону, що підтверджено окремими артефактами, зокрема хрестоподібними булавами. Так, у фондах Львівського історичного музею зберігається хресто-

подібна булава (інв. № ЛМА–2503) з с. Словечне Овруцького р-ну Житомирської обл. (Маркус, Охріменко 2010:365, рис. 3.79), виготовлена з габро-діабазу, поклади якого відомі в басейні р. Случ на пограниччі Західної та Східної Волині (Конопля 2006:209). Декілька близьких за формою знахідок виявлено в поховальних комплексах ямної культури (південно-бузький варіант і полтавкінська група Нижнього Поволжя) (Шапошникова, Фоменко, Довженко 1986:47).

Дослідники Г. Тарас, С. Кадров підкреслюють, що на волино-подільській території перехрещувалися різні традиції та культурні впливи і трансформація пізніх груп ККА, так само як і пізньощнурових, „вписалася в фінальний продукт, яким є СК” (Тарас 2005:182). Тоді ж фіксуються зв'язки КШК із середньодніпровською культурою (Бунятян 2005:26 – 36). Етнічні процеси на Волині та Поділлі, крім того, доповнюються іншими зв'язками зі степовою зоною Припонтиди: дослідники звертають увагу на взаємодію ККА з ямною культурою (Szmyt 1999:148 – 167). На правому березі Дніпра анклав ямної культури перебувають до 2300 рр. до н. е. та до ранньої фази інгулецької катакомбної культури, яку датують тепер 2450 – 1950 рр. до н. е. (Kaiser 2003:65 – 80; Vynnyatyan 2009:252 – 268). До пізнього періоду ямної культури належать 154 поховання, досліджені Південнобузькою експедицією (Ковпаненко, Фоменко 1986:14). При 20 похованнях знайдено 20 антропоморфних стел та кілька стелоподібних плит (Там само: 15). 33 поховання, віднесені до I типу, „фіксують масовий приплив ямників зі сходу” (Там само: 18). При цьому потрібно зазначити, що українська частина Подністров'я та Поділля залишаються мало вивченими в контексті «номадичного» періоду, як і загалом етнокультурної історії III – II тис. до н. е. згаданої території.

У період катакомбної КІС (2500 – 2000 рр. до н. е.; Залізняк [ред.] 2005:156) міграції кочових племен з півдня могли бути інтенсивнішими. Ймовірно, на присутність окремих катакомбних груп у басейнах Стиру та Горині вказують овальні кургани (Жорнів Дубенського, Торговиця Млинівського р-нів Рівненської обл.; Свешніков, Нікольченко 1982:81 – 82) та археологічні артефакти: (1) „цитринові” та інші кам'яні булави, які поширені майже в усій зоні Волинського Полісся та Волині; (2) бронзові ретушери, що мали розміри 5–10 см, потоншені два кінці та чотирибічну середню частину; (3) нечисельні зразки катакомбної кераміки, зокрема з «гусеничним» декором (Дубенщина, Луцький район, Середне Надприп'яття); (4) фаянсове намисто (відоме на Люблінщині), походження якого, можливо, пов'язане з катакомбною КІС або культурою багатоваликів кераміки (а пронинення їх сюди, як припускаємо, відбувалося з Подністров'я та басейну Західного Бугу); (5) кам'яні сокири, аналогії яким знаходимо

в Причорномор'ї та пониззі Дніпра; (6) бронзові ножи ямно-катакомбного типу (Володимир-Волинський, Звенигород поблизу Львова, Вікторяни Луцького, Скірче Горохівського, Залісці Рожищенського р-нів Волинської обл.).

Винятково оригінальним типом зброї, що знайдена на Західній Волині, є тонкі вигнуті сокири (рис. 1:1) явно південно-східного походження або виготовлені тут за запозиченими взірцями. Імовірним ї першозразком могли бути ритуальні (або парадні) вироби, виявлені в шарі Троя II. Ці майстерно виконані поліровані вироби, що, безсумнівно, належать до найвищих шедеврів первісного мистецтва, напевно, слугували зразком для майстрів-зброярів по каменю катакомбної та бабинської культур Причорномор'я. Подібні до згаданих сокири, але більш вигнуті та масивніші, відомі і на Північному Кавказі (Нечитайло 1978, рис. 17, рис. 21). У цього типу сокири середня частина (навколо отвору) потовщена (Клейн 2009:97 – 98; Шарафутдінова 1980:60 – 70). Згадані предмети озброєння виявлено переважно в межиріччі Горині та Стиру (найбільше на Волинській височині), що може вказувати на прихід та проживання тут групи населення катакомбної КІС. Усього цих знахідок відомо більше десяти.

В. Ключко та О. Косько звернули увагу на значну кількість кам'яних сокир причорноморського (переважно катакомбної культури) виробництва або місцевих, виготовлених за їхнім зразком, на території Поділля, Волині, а також на Холмщині та Повісленні (Польща). Цікаво, що до інгулецького та донецького типів бойових сокир ними віднесено вироби, виявлені також біля Луцька та в Рожищенському р-ні Волинської обл. (рис. 1; Klochko, Koško 2009:270, рис. 12, рис. 13, рис. 16). Наявність цих артефактів, напевне, свідчить про мілітаризованість припонтійського населення, далекосяжні впливи, переміщення окремих номадичних груп, ідей, виробів на північний захід — аж до Балтії. На часі їх каталогізація (Koško і in. 2011:393 – 399).

Таким чином, широка зона між Балтією та Припонтидою стала ареною взаємодії праєвропейських та праазійських впливів. Підтвердженням цього є знахідки кам'яних булав, сокир ямного, катакомбного типів. Як відомо, булави катакомбної КІС, зокрема в інгулецькій культурі, були знаками влади (Ключко 2006:79 – 80). У припонтійському ареалі, де перебували племена катакомбної культури, їх знайдено небагато, проте вони поширені в Поприп'ятті і навіть у Прибалтиці. Можливо, знахідки булав позначають траєкторії руху „людей шляху” (А. Косько) — давніх купців (людей вищого рангу?), які здійснювали обмін товарами чи сировиною.

На карті А. Косько бачимо численні місця знахідок кам'яних булав з канелюрами („цитринових”) катакомбної культури на території між ріками Вісла

Рис. 1. Кам'яні сокири катакомбної та бабинської культур (4, 6 -?): 1 — Корець Рівненської обл. (фонди РОКМ, ПАК908/1); 2 — Мельниця Сарненського р-ну Рівненської обл.; 3 — Смолигів Луцького р-ну Волинської обл.; 4 — Мощаниця Острозького р-ну Рівненської обл. (фонди ОДКЗ); 5 — Доросині Рожищенського р-ну Волинської обл.; 6 — околиці Луцька. Фото І. Маркуса, Г. Охріменка

та Одер, в басейні Німану, Дніпра, Південного Бугу, Західного Бугу (Koško 2001:288, гус. 4). Дивовижно складний візерунок нанесений на булаві, знайденої поблизу м. Пінська Брестської обл. в Білорусі. В пониззі р. Горинь поблизу с. Рудня Дубровицького р-ну Рівненської обл. місцевий вчитель І. Котяй виявив кам'яну булаву з ялинковим орнаментом, а поряд — кам'яну сокиру та кинджал. Усі це речі однієї культури — катакомбної (Бунятян, Самолук 2011:254, рис. 8). Неповдалі с. Озеро Володимирецького р-ну Рівненської обл. знайдено добре збережену, шліфовану до блиску булаву з канелюрами, виготовлену з темного каменю немісцевого походження.

Постає питання: як ці вироби опинилися на Прип'ятському Поліссі та далі на північ і північний захід? О. Косько називає різні причини, одна з головних — наявність бурштину і в Поприп'ятті (розвідки П. Тутковського; Вангородська 1985:44–50), і в Прибалтиці (Р. Рімантєне, І. Лозе; Czebreszuk 2011:117–128). В. Клочко та О. Косько справедливо зазначають, що саме родовища кременю, базальту, міді, бурштину були основними причинами скупчення пам'яток у певних регіонах. Більш як 30-літнє вивчення пам'яток у невеликому регіоні Полісся навколо с. Великий Мідськ Костопільського р-ну Рівненщини уможливило виявлення десятків поселень та хуторів не лише СК, але й ГЗК, СТК (Охріменко та ін. 2017:88–102).

Про широкі обмінні зв'язки волинських кременярських майстерень, зокрема у західному, північному напрямках (на терени Білорусі), писав Є. Лібера (Libera 2001:124; Libera, Zakościelna 2011:83–115). Участь у них за середньої доби бронзи брали майстри СК, але першість у кременярстві, за нашими спостереженнями, належала носіям межановицької культури, зокрема за кількістю майстерень на берегах Ікви. Серед інших причин — обмін сіллю з Присивашшям (Клошко, Koško 2011:280), бронзовими виробами з населенням пониззя Дніпра, Дону Північного Кавказу (Клочко 2006, рис. 50:6, 7; Маркус, Охріменко 2010:420–421). Про зв'язки обміну свідчать також скарби — Стеблівський, Липи, Сморгви, Залісок (Охріменко, Складенко, Бубало 2016:82–93). За даними А. Коська, частина булав могла бути місцевого виробництва і датувалася початком II тис. до н. е. (Koško 2001:286).

Деякі дослідники пояснюють наявність на значних територіях зброї та знаків влади ЯК, КК приходом зі сходу населення, на озброєнні якого були легкі колісничі: „З південноуральського центру культурогенези групи воїнів-колісничих швидко просунулися Старим Світом, руйнуючи на своєму шляху систему культур доби середньої бронзи на теренах України” (Залізник [ред.] 2005:175). Така доля спіткала утворення пізньої фази катакомбної культури та культур шнурової (епішнурової? — Г. О.) кераміки, що змусило їх шукати нові землі північніше. Як

пише В. Отрощенко, „поширення колісничних культур зі сходу на захід не обмежалося Доно-Волзьким регіоном, а продовжувалося далі теренами України і безпосередньо вплинуло на формування бабинської культури” (Отрощенко 2007:213). Винахід упряжі для коней, легкого двоколісного візка-колісничі (колеса зі спицями), використання парокінної колісничі в бою, як вважає В. Отрощенко, мало значний ефект. Цей винахід стався, ймовірно, на Південному Уралі і разом з воїнами-колісничими поширився на захід, у тому числі на терени України, що зафіксовано знахідками склепів колісничних (Отрощенко 2007:206; Отрощенко 1996:46–50; Чередниченко, Пустовалов 1991:206–216). Із В. Отрощенко з цього приводу поємує Ю. Матвеев (Матвеев 2005:5–15). У рецензії на книгу С. Пустовалова „Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я” (2005 р.) свої міркування з приводу возів та колісничних висловлює Л. Клейн (Клейн 2009:9–103).

На основі груп катакомбної культури, зокрема харківсько-воронезької катакомбної культури, та, ймовірно, прийшлого зі сходу населення постає бабинська культура (Залізник [ред.] 2005:175). Сліди останньої виявлено в багатьох місцях на території волино-подільського лісостепу (рис. 2). Населення БК у цьому ареалі могло з'явитися в XIX ст. до н. е. і перебувати (як і стжижовської культури) до XVI ст. до н. е. Решта епішнурових культур Волині — городоцько-здовбицька та межановицька — також зникають в XVI ст. до н. е., ймовірно, з приходом племен тшинецької культури. Артефакти ямної культури фіксуються дуже рідко, бабинської — в об'єктах стжижовської культури або в окремих похованнях, катакомбної культури — у вигляді фрагментів кераміки та зброї.

Таким чином, етнокультурні зміни на зазначеній території могли бути пов'язані з індоаріями, що на межі III–II тис. до н. е. належали до культури бойових колісничих (у тому числі — з синташтинською, яку в цьому ареалі репрезентує бабинська культура; Пустовалов 2000:65).

На території Західної Волині та Волинського Полісся виявлено кам'яні (гус. 1), бронзові вироби ямної, катакомбної та бабинської культур (рис. 3), а також кераміка (рис. 4; 5): Вишків — амфора ЯК (гус. 4:1), Усичі — вінчик КК (рис. 6), Остріг — вінчик КК та багато інших. Про деякі з них подаємо докладнішу інформацію:

1. На дні Хрінниківського водосховища знайдено малу посудинку, ймовірно, багатоваликівної кераміки (Охріменко 2017, рис. Д.4). Подібний виріб подано в статті Р. Литвиненка „Північ у поховальній обрядовості людності дніпро-донської бабинської культури” (Литвиненко 2012, рис. 4:2).

2. Біля с. Жорнів Дубенського р-ну Рівненської обл. піднято фрагмент амфори (гус. 5:3; Głosiak 1962, tab. XXXII:8). У статті П. Бардакової „К вопросу

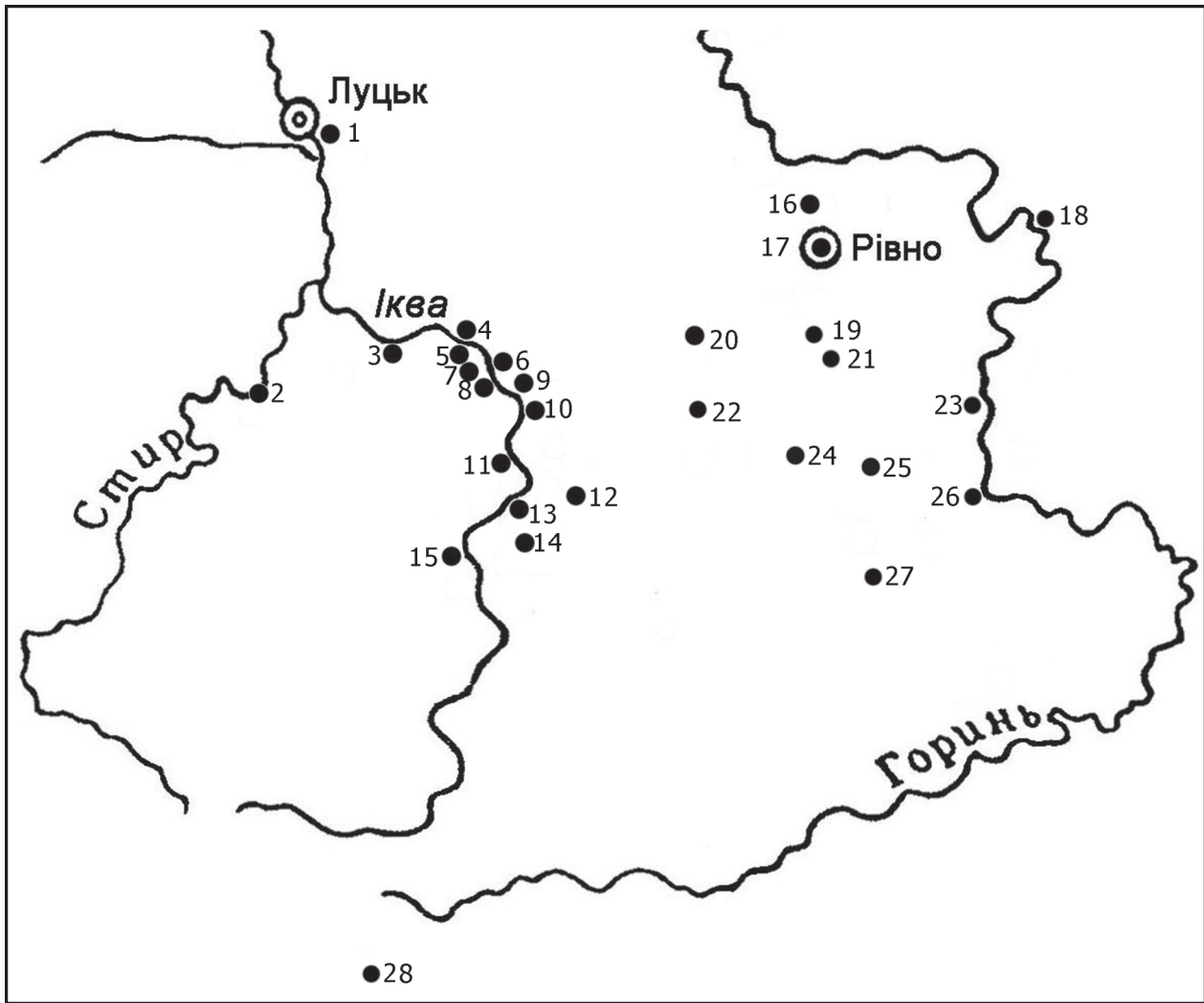

Рис. 2. Окремі пам'ятки бабинської культури на території Західної Волині: 1 — Гнідава; 2 — Хрінники; 3 — Перевередів; 4 — Озлів; 5 — Арчишин; 6 — Коблин I, II; 7 — Хорупань; 8 — М'ятин I, II; 9 — Івання; 10 — Дубно-Сурмичі, Дубно-Волиця; 11 — Тараканів I, II, III; 12 — Семидуби; 13 — Клюки; 14 — Судобичі; 15 — Стовпець; 16 — Городок, Зозів; 17 — Рівне (Тютьковичі); 18 — Чудниця; 19 — Орестів; 20 — Жорнів; 21 — Здовбиця; 22 — Костянець; 23 — Стадники; 24 — Клопіт; 25 — Верхів; 26 — Острог; 27 — Кутянка; 28 — Остап'є (за М. Бандрівським, В. Ткачем, Г. Охріменком, І. Маркусом)

о класифікації „амфорок” катакомбної культури” знаходимо їй аналогію (Бардакова 2012:177 – 188). Вона належить до типу I, групи V виробів КК. Подібна амфора походить із кургану Бузький 1/9 (Там само:186, таб. 4). Цікаво, що більша частина відомих нам амфорок походить із Південного Побужжя. Ці вироби звичайно мають вертикальні вушка. Невеликі розміри та часто незначна їх орнаментованість дозволяють припустити культову природу цього посуду (Бардакова 2012, с. 177). До 1 типу подібної форми посудинок належить виріб з Кривого Рогу (кург. 1, пох. 1; Литвиненко 2007:162, рис. 1:20).

3. Біля с. Рясники Гошанського р-ну Рівненської обл. знайдено маленьку амфору з обламаною ручкою (зберігається у фондах Рівненського краєзнавчого музею; гус. 4:2). Аналогія їй відома серед матеріалів Шарованської могили (кург. 3, пох. 6). Такі вироби,

за Р. Литвиненком, належать до дніпро-донської бабинської культури (Литвиненко 2007:164, рис. 2:39).

4. У культурному шарі Зозів II (р. Устя) неподалік м. Рівне І. Свешніковим піднято фрагменти s-подібної посудини бабинської культури, прикрашеної валиком з нанесеними по ньому ямками, трикутниками з прокреслених ліній та ямками у верхній частині виробу (гус. 5:6; Свешніков 1974:110, рис. 37:6). Подібний ямковий орнамент із трикутників та вдавлень відомий на виробі катакомбної культури Великозименовського кургану (кург. 1, пох. 3) Великомихайлівського р-ну Одеської обл. (Іванова, Петренко, Ветчинникова 2005, рис. 33:4).

5. Цікаве відкриття зроблене Я. Гоффманом 1930 року поблизу с. Стадники Острозького р-ну Рівненської обл. У похованні, обставленому камінням, були рештки чоловіка, а біля нього — крем'яна соки-

Рис. 3. Палеометалеві сокири доби бронзи: 1 — Смолигів Луцького р-ну; 2 — Малинівка Рожищенського р-ну; 4 — Горохівський р-н; 5 — Житнівка Камінь-Каширського р-ну; 6 — Волинь; 7 — Заліски Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.; 3 — Смодва Млинівського р-ну Рівненської обл. Фото І. Маркуса, Г. Охріменка

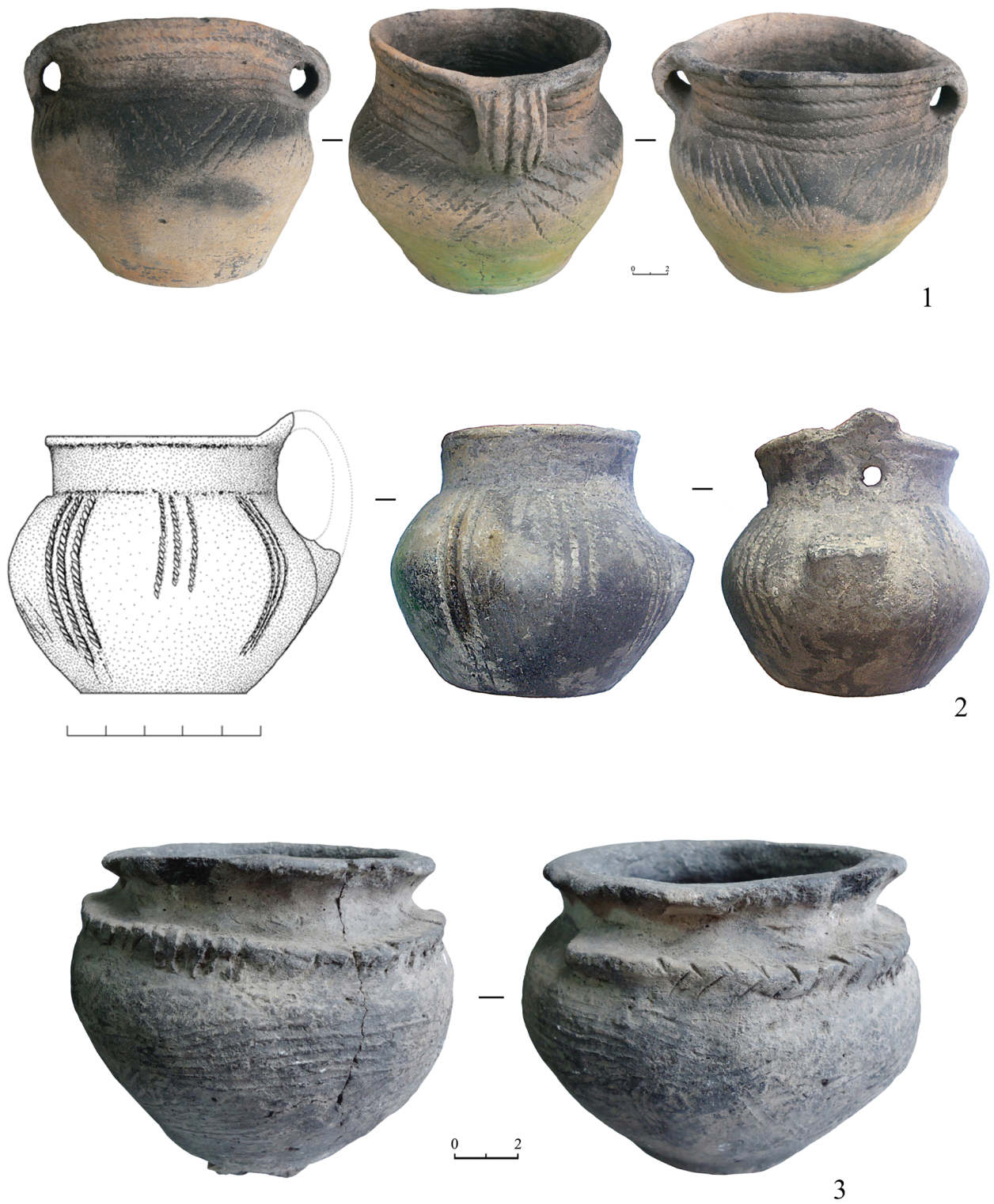

Рис. 4. Кераміка ямної (1) та бабинської (2, 3) культур: 1 — с. Вишків Луцького р-ну Волинської обл., (розкопки ДП «Волинські старожитності», 2011 р.); 2 — с. Рясники Гощанського р-ну Рівненської обл.; 3 — с. Городок Рівненського р-ну Рівненської обл., 2, 3 — фонди Рівненського краєзнавчого музею (за В. Самолюком, Г. Охріменком)

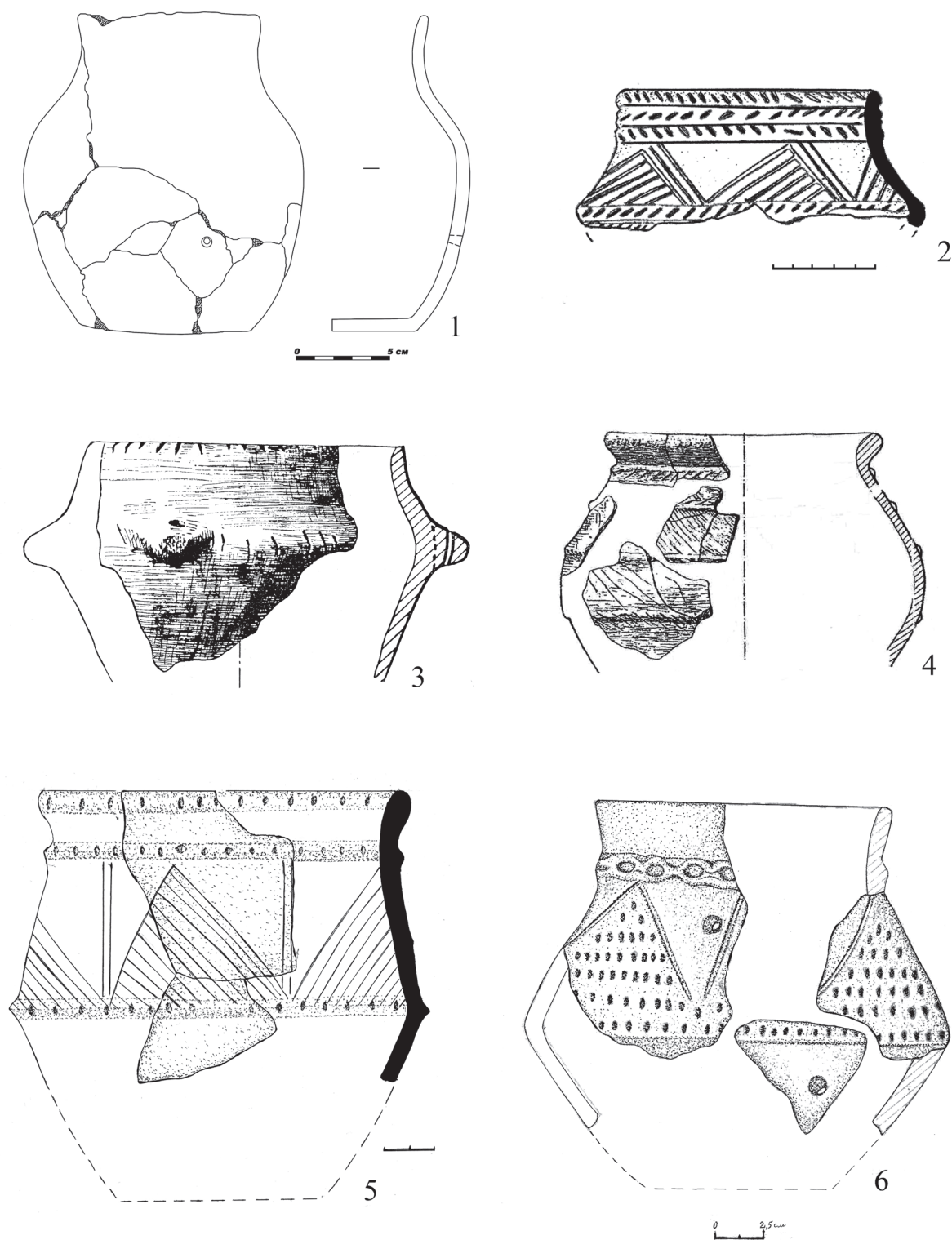

Рис. 5. Кераміка катакомбної (3) та бабинської культур: 1 — Рованці Луцького р-ну Волинської обл.; 2 — Лагодів Бродівського р-ну Львівської обл.; 3 — Жорнів Дубенського р-ну Рівненської обл.; 4 — Стадники Гощанського р-ну Рівненської обл.; 5 — Івання Дубенського р-ну Рівненської обл.; 6 — Зозів Рівненського р-ну Рівненської обл. (за Я. Глосіком, І. Свешніковим, М. Бандрівським, А. Бардецьким, Г. Охріменком)

Рис. 6. Усичі, хут. Валентинів, Луцького р-ну Волинської обл. Кераміка катакомбної культури з поховання. Розкопки Я. Фітцке 1937 р.: 1 – 3 — експозиція Волинського краєзнавчого музею (за І. Сवेशніковим). Фото Г. Охріменка

ра ККА, фрагмент посудини з ручкою та шнуровим орнаментом (СК), а також уламки великої овальної посудини БК (гус. 5:4). Останній виріб мав світло-бронзовий із жовтим відтінком колір, овальну шийку, розхилену назовні, та чотири горизонтальні ряди валиків у верхній частині тулуба. Діаметр отвору 23,5 см, тулуба 30,5 см, товщина стінок 1,5 см (Głosik 1962:166, tab. XXVI:3–5). На берегах р. Горинь кераміка СК, БК маловідома. Те, що матеріали двох культур знайдено разом у похованні — звичайне явище, а сокира могла залишитися від попередніх часів. Але кам'яна обстава наштовхує на припущення, що ці речі залишені одночасно. Це може бути прикладом взаємодії різних культур у Погоринні.

У багатьох місцях Волині виявлено уламки посуду з валиковим орнаментом (гус. 5:4–6). Слід визнати, що носії БК мали, ймовірно, доброзичливі стосунки з носіями стжижовської культури, оскільки між ними через катакомбну культуру була певна спорідненість. Так само добросусідські взаємини були між бабинським населенням та носіями межановицької культури. Це видно за керамікою з синкретичними рисами: стжижовська з елементами бабинської, бабинська з межановицькими та стжижовська з межановицькими ознаками (Ткач 2007:589).

У публікації О. Коська, В.І. Клочко, А. Ольшевського «Ритуальний об'єкт населення Причорноморської культурної спільноти доби ранньої бронзи на р. Сян» подано опис дослідженого в басейні р. Вісли (Польща) кургану, в якому виявлено ямно-катакомбний горщик та поховання в катакомбі (Свенте, гміна Радимно, повіт Ярослав; Косько, Клочко, Ольшевський 2012:67–72), а ще раніше — у місцевості Круша Замкова (воєв. Куявсько-Поморське) також знайдено поховання за ямним обрядом (Goslar, Koško 2011:407–415).

У другій чверті II тис до н. е. панівними на теренах України стають племена бабинської культури (за найменуванням першого дослідженого поселення — Бабине III; Братченко 1971:334–343). Це населення продовжувало лінію розвитку індоіранського етносу (Отрошенко 2009:18). С. Братченко звернув увагу на подібність деяких елементів декору «катакомбного барокового стилю» та межановицької кераміки (Братченко 2007:103–109), тобто взаємозв'язки номадичних та епішнурових спільнот фіксуються не лише на Волині, а й у Причорномор'ї. Аналогія простежується, як зазначалося, і в поховальному обряді — тілопокладання на спині в СК (Шарафутдінова 1980: 60, 66), Раціборовіце (Польща; Głosik 1968:74) та в найбільш східних похованнях інгулецької культури катакомбної КІС (Kaiser 2003:31). Відомі також підкурганні поховання в носіїв СК з насипами овальної форми (Свешніков, Нікольченко 1982:44, 46, 80, 82), виявленими біля Жорнова (один курган), Торговиці (три кургани) та ін.

Кінець середнього — початок пізнього періоду доби бронзи (XX–XVIII ст. до н. е.) відзначався „налагодженням широтних торгівельно-політичних зв'язків із використанням... зони відкритих степів, що простяглися від Карпатського басейну до гір Хінгану” (Залізняк [ред.] 2005:178–179). Одна з його сполучних ланок проходила вздовж Чорного та Азовського морів, з'єднуючи Карпати з Південним Уралом. Пізніше «функціонування „степового мосту” (Д. Ентоні) забезпечували племена андронівської та зрубної спільнот. Прикладом такої взаємодії сходу і заходу є Бессарабський скарб (XVI–XV ст. до н. е.), про який писали О.А. Кравцова-Гракова, Е. Кайзер (Кравцова-Гракова 1949; Kaiser 1997). Його пов'язують із культурами багатоваликової кераміки та покровської зрубної. Речі, знайдені в ньому, вироблялися не лише в Причорномор'ї, але й на Балканах, Сході.

У статті про суспільства культур шнурової кераміки та номадичних в організації шляхів між Балтійським та Понтійським морями В. Клочко, А. Косько чимало уваги присвятили території Волині (Клоčko, Koško 2011:259–284). Такий погляд на функціонування соціумів дає нові можливості їх повнішого вивчення, формування економіки регіонів, причин заселення певних територій, міграцій, міжетнічних зв'язків тощо. Інтенсивніше використання шляхів сполучення розпочалося, на думку авторів, з VII тис. до н. е. (або й раніше — Г. О.) з приходом на західні землі сучасної України носіїв дунайської культури — КІСК. Пізніше в цю систему зв'язків долучалися групи маліцького населення. З участю останнього розвинулася любельсько-волинська (або волино-люблінська) культура. Залишається відкритим питання шляхів проникнень на Волинь цих ранніх землеробів. Імовірно, вони рухалися з Подунав'я через гори Карпати, Подністров'я і далі — понад Горинню, Стиром та Західним Бугом на північ — до межі з Поліссям. Переміщення ранніх землеробських спільнот відбувалося, можливо, також із заходу, земель сучасної Польщі, проте лінійно-стрічкової кераміки, особливо ранньої фази — з півдня, Погоринням. Підтвердження цього є пам'ятки Хорів-Підлужжя, Новомалин-Подобенка I, Рівне-Пляж та ін.

Причина міграцій — розширення територій для потреб господарства (Клоčko, Koško 2011:259). Перед виходом на пошуки нових земель, імовірно, відбувалися далекі розвідки підготовлених груп для збору відомостей, огляду нових земель, майбутнього місця проживання. Разом із тим вибиралися найбільш зручні шляхи переміщень суходолом, придатні для переправи. Бралася до уваги наявність господарських ресурсів: родючих земель, корисних копалин (особливо кременю), пасовищ, мисливських угідь, також можливість дистрибуції смугастого кременю, бурштину тощо. Враховувалися перспективи по-

дальшого розселення, зв'язків з місцевою людністю тощо. Подібна ситуація могла спостерігатися і під час руху носіїв культури кулястих амфор на схід, південний схід — аж за Дніпро, до Причорномор'я. Можливо, носії ККА використовували колісний транспорт. Припускають, що ці роди пастухів йшли різними шляхами: поліським, волинським, молдавським (не виключено, з Великопольщі, Мазовії). Така система зв'язків, імовірно, діяла, як вважають згадані дослідники, з 3000/2900 до 2500/2400 рр. до Р. Х., тобто близько 500 років (посилання на Szmyt, 1999, s. 200; Szmyt, 2004 та ін. літ.; Kločko, Koško 2011:260). Загалом ККА (східна група) перебувала на згаданих теренах в межах 3000 – 2500/2300 рр. до н. е. (Кадров, Малєєв, Шміт 2000:17 – 34), КШК — 2800 – 2300/2200 рр. до н. е. (Клоčko, Koško 2011:262 – посилання на Włodarczak 2006:127).

Пам'яток ККА на досліджуваній території — поховань та слідів перебування — відомо чимало, проте поселень майже не виявлено. Лише під час розкопок Б. Прищепи, С. Терського в Пересопниці, Д. Козака, В. Ткача біля с. Хрінники, а також В. Самолюка поблизу Волиці-Страклівської Дубенського р-ну, с. Могиляни Острозького р-ну виявлено кераміку ККА в культурному шарі. Помічено, що матеріали згаданої культури часто знаходять у місцях виходів кременю (басейні р. Ікви, Стиру), а також поблизу давніх шляхів сполучення (біля Острога, Нетішина, тобто на берегах р. Горинь) та ін.

На думку С. Лисенко та М. Шмит, Волинь та Поділля були довгий час ареалом проживання носіїв ККА. Групи цього населення звідси робили виправи в різні напрямки, у т.ч. і на Середнє Придніпров'я (амфора з Білого озера має подібності серед кераміки Волині; Lysenko, Szmyt 2011:245). Підкреслюється, що ККА встановила зв'язки з ямною культурою. Представники ККА використовували волинський та подільський шляхи (Клоčko, Koško 2011:264), які, напевне, були фрагментами дороги Балтика-Буг, Бог (Південний Буг) — Понт.

Приклади проникнення далеко на схід або південний схід не лише представників ККА, а й КШК (імовірно, з СДК включно) наводить К. Бунятян (Бунятян 2007:92 – 94). Слідів перебування КШК на території Західної Волині відомо мало (наприклад, Хотивель Старовижівського р-ну (Сункаловський 1961)), матеріалів середньодніпровської культури значно більше, але й ті у вигляді двох поховань (Осова Костопільського р-ну Рівненщини, Дертка Ізяславського р-ну Хмельницької обл.) та окремих знахідок кераміки у багатьох пунктах (Бунятян, Самолюк 2011:247 – 254; Охріменко та ін. 2016:22 – 44). Більше скупчення кераміки СДК відоме з уроч. Тартак поблизу с. Буща на Дубенщині Рівненської обл. (в басейні р. Тартачки), у с. Городок поблизу м. Рівне (розкопки І. Свешнікова). Про імовірність контактів КШК з ямно-катакомб-

ними спільнотами є окремі відомості (Іллінський, Пуустовалов 1992:148).

На складання стжижовської культури мали вплив ККА, МК, ГЗК, а також ямно-катакомбні групи. В. Клочко, А. Косько звернули увагу на СДК як, імовірно, причетну до цього процесу (Клоčko, Koško 2011:269 – 270). Як аргументи згадуються скарби зі Стубло, Липи, Городиска. Прикладом імовірних зв'язків СК та СДК є ще один скарб — Київський (Клочко 2015:148 – 157), що складався, зокрема, з вербовистих прикрас СК. У звіті І. Свешнікова про розкопки в с. Городок неподалік м. Рівного за 1960 – 1961 роки у житлі № 4 бачимо кераміку СДК разом з матеріалами ГЗК або МК, СК. Навіть наявність матеріалів СДК у районі скупчення пам'яток ГЗК, МК, СК нашоє вводить на думку про зв'язки цих груп.

Картографування пам'яток ранніх землеробів Західної Волині: лінійно-стрічкової кераміки (ранні пам'ятки 5700 – 5600 р. до н. е.; Libera, Zakościelna 2011:83), маліцької, волино-люблінської, пізньотрипільської культур показує їх значну кількість. Поселень, поховань КЛСК відкрито понад 50 — у т.ч. в басейні Горині — 13, Стиру — 23, Стубли — 4, Західного Бугу — більше 10. До раннього періоду в басейні Горині належать: Хорів-Підлужжя, Межиричі, Йосипівка, Новомалин-Подобанка, Рівне; у басейні р. Стир — Баїв (поховання; Dębiec, Saile, Pozihovs'kij 2014:131 – 142). До пізнього періоду (типу залізничного) відносимо два поселення: Луцьк-Гнідава (Рованці), Клевань.

Поселень та поховань маліцької та волино-люблінської культур відомо всього 68 в межах лісостепової зони та кілька на Поліссі. На Погоринні відкрито понад 15 пунктів, у басейні Стиру — 37, Стубли — 5, Західного Бугу — 13.

Пізньотрипільських старожитностей відомо приблизно в 50 пунктах. На Погоринні — 35, в Надстир'ї — більше 10, в Західному Надбужжі — 6 (?). Поселень та слідів поселень культури лійчастого посуду на Західній Волині відкрито близько 50: з них 30 — на Волині; 20 — на Поліссі (Гавінський, Пастеркевіч 2016, рис. 2).

З цього можна зробити попередній висновок що в неоліті та в енеоліті шляхи над Горинню та Стиром були, імовірно, найбільш використовувані. Частина носіїв ранньої маліцької культури (с. Заліски Львівської обл.), мігруючи з Задунав'я, осідала у Верхньому Подністров'ї (Крушельницька, Бандрівський 2002:441 – 452), інші в різні періоди переходили переважно на Західну Волинь. До цього треба додати, що Середнє Подністров'я (особливо лівобережне) було більш заселене трипільською людністю. Маліцькі племена обирали переважно Західну Волинь та землі Малопольщі.

Отже, одна з головних особливостей регіону Середнього (як і всього) Погориння полягала в тому, що

це була важлива транзитна зона. Надбережжями річки відбувався рух етнічних груп на північ та на південь. Особлива інтенсивність переміщень фіксується в IV – II тис. до Р. Х. (Пелешин 1998:45 – 72; Позіховський 1998:85 – 91; Пелешин, Позіховський 1998:73 – 84). У цих процесах брали участь представники катакомбної, кулястих амфор, багатоваликівої кераміки, Ноуа, комарівської та тшинецької культур. Особливо цікаві процеси відбувалися, ймовірно, у зв'язку з переміщенням на північ (не виключено, з надбережжя Південного Бугу) груп припонтійських скотарів — носіїв катакомбної культури та багатоваликівої кераміки.

Важливим є питання про шляхи міграцій носіїв катакомбної, бабинської культур на Західну Волинь. Крім південно-бузького напрямку до Горині, Ікви, Стиру, функціонував, ймовірно, шлях Буг – Бог, а також до Середнього Подністров'я. Цими дорогами пізніше корустивалися невеликі групи бабинської культури, які приходили сюди, можливо, за кременем з тутешніх родовищ і жили поряд з етнічно близькими носіями стжижовської культури. Їх приваблювали сюди багаті природні ресурси. Припускаємо, що проникнення носіїв ЯК, КК, БК відбувалося різними шляхами (понад Случчю, Горинню, Стиром, Західним Бугом).

Наскільки шляхи над Іквою були важливими та далекосяжними, бачимо з офір у похованнях в Іванні. Вони належали до «класичної» фази комарівської культури. Крім її (КК) рис, ще помітні впливи Ноуа, Сабатинівки та металургійних осередків карпатської котловини (Семиграддя та її східної периферії), а також з пізньоелладської Егеї (Makarowicz 2008:346 – 347). Елітні поховання в Іванні з їх престижними речами вказують на широкі контакти їх представників з багатьма осередками культури карпатського регіону та навколишніх територій (Makarowicz 2008:348; 2010:239).

Таким чином, до імовірних шляхів сполучення Західної Волині та Волинського Полісся за доби бронзи можна віднести: (1) дороги понад Прип'яттю (правим берегом); (2) шляхи понад Горинню; (3) шляхи Надстир'я (у т.ч. понад Іквою); (4) шляхи Надбужжя; (5) дорога від Київських гір на захід межею Полісся та Волині; (6) шлях від Случі до Нетішина, Острога, Дубно і далі (на цьому шляху відомі скарби Липа, Стубло, Сморгва) та ін. в системі сполучення Бог-Буг від Причорномор'я до Балтії.

Література

Бардакова П.А. 2012. *К вопросу о классификации «амфорок» катакомбной культуры*, (в:) *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України*, Луганськ, 177 – 188.

Березанська С.С. 2002. *Про новий тип пам'яток тшинецької культури*, (в:) *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*, в. 1, Нетішин, 178 – 183.

Березанська С.С., Гошко Т.О., Самолюк В.О. 2004. *Колективне поховання тшинецької культури на р. Горинь*, „Археологія” 1, 111 – 125.

Братченко С. 2007. *Катакомбне „бароко” з овалами та петлями в системі орнаментування*, (в:) *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, в. 4, Луганськ, 103 – 109.

Братченко С. 1971. *Пам'ятки багатоваликівої кераміки* (в:) *Археологія Української РСР*, т. 1, Київ, 334 – 343.

Бунятян К.П., Самолюк В. 2011. *Прояви середньодніпровської культури на теренах Волині і проблема давніх шляхів*, (в:) М. Ignaczak, A. Koško, M. Szmyt (red.) *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV – I tys. przed Chr.*, Archaeologia Bimaris, Monografie, t. 4, Poznań, 247 – 257.

Бунятян К.П. 2005. *Хронологія та періодизація поховань середньодніпровської культури Правобережної України*, „Археологія” 4, 26 – 36.

Вангородська О.Г. 1985. *Вироби з янтарю в культурах енеоліту і бронзи України*, „Археологія” 50, 44 – 50.

Гавінський А., Пастеркевич В. 2016. *Археологічні пам'ятки культури ліщастого посуду на території України*, Львів.

Залізняк Л. 2005. (ред.) *Археологія України*, Київ.

Иванова С.В., Петренко В.Г., Ветчинникова Н.Е. 2005. *Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра*, Одесса.

Ілліньський В.Є., Пустовалов С.Ж. 1992. *Фортеці на острові Мала Хортиця (Байда): попереднє повідомлення*, (в:) О.М. Титова (ред.) *Праці Центру пам'яткознавства: збірник наукових праць*, в. 1, Київ, 142 – 156.

Кадров С., Малєєв Ю., Шміт М. 2000. *Східна група культури кулястих амфор за даними радіовуглецевого датування*, „Археологія” 1, 17 – 34.

Клейн Л.С. 2009. *Перегляд катакомбної спільності (про дискусійну працю С.Ж. Пустовалова)*, „Археологія” 4, 90 – 103.

Ключко В.І. 2006. *Озброєння та військова справа давнього населення України (5000 – 900 рр. до Р.Х.)*, Київ.

Ключко Л.С. 2015. *„Київський скарб” із колекції Національного музею історії України у контексті знахідок на території Європи*, (в:) О.М. Титова (ред.) *Праці Центру пам'яткознавства: збірник наукових праць*, в. 28, Київ, 148 – 157.

Ковпаненко Г.Т., Фоменко В.М. 1986. *Поховання доби енеоліту — ранньої бронзи на правобережжі Південного Бугу*, „Археологія” 55, 10 – 25.

Конопля В. 2006. *Рідкісний тип кам'яної булави з фондів Львівського історичного музею*, (в:) *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, в. 10, Львів, 209 – 210.

Косько О., Ключко В.І., Ольшеский А. 2012. *Ритуальний об'єкт населення Причорноморської культурної спільності доби ранньої бронзи на р. Сян*, „Археологія” 2, 67 – 72.

Кравцова-Гракова О.А. 1949. *Бессарабский клад*, Москва.

Кривальцевич Н. 2011. *Территория Беларуси в системе коммуникационных путей: III — начало II тысячелетия до н. э.* (в:) М. Ignaczak, A. Koško, M. Szmyt (red.) *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV – I tys. przed Chr.*, Archaeologia Bimaris, Monografie, t. 4, Poznań, 421 – 440.

Крушельницька Л., Бандрівський М. 2002. *Відкриття поселення класичної фази малицької культури у Верхньому Придністров'ї*, (в:) *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Археологічної комісії*, т. ССXLIV, Львів, 441 – 452.

Кузнецов П.Ф., Хохлов О.О. 2011. *Етнокультурні зв'язки степового населення Східної Європи за доби ранньої бронзи*, „Археологія” 1, 3 – 11.

Литвиненко Р.О. 2007. *Статеві-вікова диференціація в поховальному обряді бабинських культур. Від неоліту до кіммерійців*, (в:) *Матеріали та дослідження з археології Східної України: збірник наукових праць*, в. 7, Луганськ, 156 – 172.

Литвиненко Р. 2012. *Північ у поховальній обрядовості людності дніпро-донської бабинської культури*, (в:) *Проблеми*

- дослідження пам'яток археології Східної України: матер. III Луганської міжнародної історико-археологічної конференції, Луганськ, 262 – 271.
- Лысенко С.Д., Лысенко С.С.** 2011. Сухопутные коммуникации восточного ареала тицинецкого культурного круга, (в:) М. Ignaczak, A. Koško, M. Szmyt (red.) *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV – I tys. przed Chr.*, Archaeologia Bimaris, Monografie, t. 4, Poznań, 311 – 364.
- Маркус І., Охріменко Г.** 2010. *Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV – II тис. до Р. Х.*, Луцьк.
- Матвеев Ю.П.** 2005. О векторе распространения «колесничих» культур эпохи бронзы, „Российская археология” 3, 5 – 15.
- Мерперг Н.Я.** 1968. Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы (III – нач. II тыс. до н. э.): автореф. дисс. докт. ист. наук, Москва.
- Нечитайло А.Л.** 1978. *Верхнее Прикубанье в бронзовом веке*, Киев.
- Отрощенко В.В.** 1996. О происхождении и распространении склепов колесничих, (в:) *Допо-Донецкий регион в системе ценностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи*, в. 2, Воронеж, 46 – 50.
- Отрощенко В.** 2007. *Полемика стосовно західного руху колесничих*, (в:) *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Археологічної комісії, т. ССЛІІІ*, Львів, 206 – 214.
- Отрощенко В.** 2009. *Євразійський степовий „міст” за доби бронзи (III – II тис. до н. е.)*, (в:) *Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи*, Київ – Львів, 17 – 20.
- Охріменко Г.** 2009. *Кам'яна доба на території Північно-Західної України (XII – III тис. до н. е.)*, Луцьк.
- Охріменко Г., Склярєнко Н., Локайчук С.** 2017. *Стжижовська культура: історико-культурологічний та мистецький аспекти*, Луцьк.
- Охріменко Г.** 2016. (ред.) *Нариси етнокультурної історії Північно-Західної України доби бронзи*, Луцьк.
- Охріменко Г.В., Склярєнко Н.В., Бубало С.В.** 2016. *Скарб бронзових виробів з Млинівщини*, (в:) О.М. Титова (ред.) *Праці Центру пам'яткознавства: збірник наукових праць*, в. 29, Київ, 82 – 93.
- Пелешишин М.А.** 1998. *Пізнотрипільські поселення в околицях с. Хорова на Волині (Хорів–II, III, IV)*, (в:) *Археологічні дослідження Львівського університету*, в. 3, 45 – 72.
- Пелешишин М.А., Позіховський О.Л.** 1998. *Поселення лендельської культури біля с. Хорова у Середньому Погорінні*, (в:) *Археологічні дослідження Львівського університету*, в. 3, 73 – 84.
- Позіховський О.Л.** 1998. *Поселення лендельсько-полгарської культурно-історичної спільності в м. Острозі* (в:) *Археологічні дослідження Львівського університету*, в. 3, 85 – 91.
- Позіховський О.Л., Самолук В.О.** 2008. *Енеолітичний крем'яний могильник в околицях Острога на Західній Волині*, „Археологія” 1, 28 – 41.
- Пустовалов С.Ж.** 1992. *Этническая структура катакомбного населения Северного Причерноморья (по материалам погребального обряда)*, Киев.
- Пустовалов С.Ж.** 2000. *Катакомбна спільність та індоєвропейська проблема*, „Магістеріум” 6, 64 – 68.
- Санжаров С.** 1992. *Каменные сверленные топоры-молотки Донбасса*, „Российская археология” 3, 160 – 177.
- Санжаров С.Н.** 2008. *Стрелочные наборы инструментов и сырья из катакомбных погребений Украины*, Луганск.
- Свєшніков І.К.** 1974. *Історія населення Прикарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку I тисячоліття до нашої ери*, Київ.
- Свєшніков І., Нікольченко Ю.** 1982. *Довідник з археології України. Ровенська область*, Київ.
- Ткач В.** 2007. *Пам'ятки доби ранньої бронзи в середній течії р. Ікви*, (в:) Г. Охріменко (ред.) *Олександр Цинкаловський та праісторія Волині*, Луцьк, 571 – 709.
- Ткачук Т.** 2001. *Культурні процеси на півночі трипільської ойкумени в V – III тис. до н. е.*, (в:) *Археологія Тернопільщини*, Тернопіль, 60 – 66.
- Чередниченко Н.И., Пустовалов С.Ж.** 1991. *Боевые колесницы в обществе катакомбной культуры (по материалам раскопок в Нижнем Поднепровье)*, „Советская археология” 4, 206 – 216.
- Черных Е.Н.** 1984. *Культура многоваликовой керамики Евразии (к постановке проблемы)*, (в:) *Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. Лингвистика, история, археология*, Москва, 246 – 258.
- Черняков І.Т.** 2005. *Стела бронзової доби з Верхоріччя*, „Археологія” 1, 37 – 47.
- Черняков І.Т.** 1996. *Культура многоваликовой керамики – восточный ареал Балкано-Дунайского очага культурогенеза*, (в:) *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век)*, ч. 1, Донецк, 59 – 64.
- Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Довженко Н.Д.** 1986. *Ямная культурно-историческая общность (Южнобугский вариант)*, Киев.
- Шарафутдінова І.М.** 1980. *Орнаментовані сокири-молотки з катакомбних поховань на Ігулі*, „Археологія” 33, 60 – 70.
- Bunyatyan K., Samoluk V.** 2009. *Manifestations of middle Dniepr Culture in the Volynia territory and the issue of ancient routes*, (w:) *Routes Between the Seas: Baltic-Bug-Bof-Pont from the 3rd to the Middle of the 1st Millennium BC*, „Baltic-Pontic Studies” 14, 252 – 268.
- Berezanska S., Samoljuk W., Taras H.** 2001. *Cmentarzysko kurbanowe kultury trzcinińskiej z okolic Netiszyna na Wołyniu (Grupa D)*, (w:) *Archeologia Polski Środkowow-schodniej*, t. VI, Lublin, 184 – 214.
- Dębiec M., Saile T., Pozihovs`kij O.L.** 2014. *Mežirič (Ukraina) – najbardziej na wschód wysunięte stanowisko wczesnej fazy kultury ceramiki wstęgowej rytej*, (w:) K. Czarniak, J. Kolenda, M. Markiewicz (red.) *Księga poświęconą pamięci Anny Kulczyckiej-Leciejewiczowej*, Wrocław, 131 – 142.
- Cynkałowski A.** 1961. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*, Warszawa.
- Głosiński J.** 1962. *Wołyńsko-Podolskie materiały z epoki kamiennej i wczesnej epoki brązu w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie*, „Materiały Starożytne” 8, 125 – 216.
- Głosiński J.** 1968. *Kultura strzyżowska*, „Materiały Starożytne” 11, 7 – 117.
- Goslar T., Koško A.** 2011. *Z badań nad chronologią i topogenezą kujawskich kurbanów starsznurowych. Krusza Zamkowa, powiat Inowrocław, stan. 3*, (w:) H. Kowalewska-Marszałek, P. Włodarczyk (red.) *Kurbany i obrządek pogrzebowy w IV – II tysiącleciu p. n. e.*, Kraków, 407 – 415.
- Kaiser E.** 1997. *Der Hort von Borodino. Kritische Anmerkungen zu einem berühmten bronzzeitlichen Schatzfund aus dem nordwestlichen Schwarzmeergebiet*, *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 44, Bonn.
- Kaiser E.** 2003. *Studien zur Katakombengrab-kultur zwischen Dnepr und Prut*, Mainz am Rhein.
- Kločko V., Koško A.** 2009. *The societies of Corded Ware cultures and those of Black sea steppes (Yamnaya and Catacomb grave cultures) in the route network between the Baltic and Black seas*, (w:) *Routes Between the Seas: Baltic-Bug-Bof-Pont from the 3rd to the Middle of the 1st Millennium BC* (= „Baltic-Pontic Studies” 14), 269 – 301.
- Koško A.** 2001. *Zagadnienie wczesnobrązowej cezurzy w rozwoju «szlaku» Krym – Jutlandia*, (w:) Czebreszuk J., Kryvalcevič M., Makarowicz P. (red.) *Od neolityzacji do początków epoki brązu*, *Archaeologia Bimaris, Dyskusje*, t. 2, Poznań, 283 – 289.
- Koško A., Libera J., Kločko W., Krywalcewicz M.** 2011. *Atlas insygniów litycznych. Koncepcja projektu ewidencji*

- kamiennych i krzemianych przedmiotów prestiżowych na obszarze Bałtycko-Pontyjskiego międzymorza*, (w:) U. Stankiewicz, A. Wawrusiewicz (red.) *Na rubieży kultur. Badania nad okresem neolitu i wczesną epoką brązu*, Białystok, 393 – 399.
- Libera J.** 2001. *Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i zachodniej Ukrainy (od środkowego neolitu do wczesnej epoki żelaza)*, Lublin.
- Libera J., Zakościelna A.** 2011. *Cyrkulacja krzemia wołyńskiego w okresie neolitu i we wczesnej epoce brązu na ziemiach polskich*, (w:) M. Ignaczak, A. Koško, M. Szmyt (red.) *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym: Szlaki międzymorza IV – I tys. przed Chr.*, Poznań, 83 – 115.
- Łysenko S.D., Szmyt M.** 2011. *Środkowe Naddnieprze jako graniczny areał osadnictwa ludności kultury amfor kulistych*, (w:) M. Ignaczak, A. Koško, M. Szmyt (red.) *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym: Szlaki międzymorza IV – I tys. przed Chr.*, Archaeologia Bimaris, Monografie, t. 4, Poznań, 239 – 246.
- Makarowicz P.** 2008. *Elitarne pochówki z kurbanu komarowskiego w Ivanju na Wołyniu — zarys możliwości interpretacyjnych*, (w:) J. Bednarczyk, J. Czebreszuk, P. Makarowicz, M. Szmyt (red.) *Na pograniczu światów. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Koško w 60. rocznicę urodzin*, Poznań, 333 – 352.
- Makarowicz P.** 2010. *Trzcieniecki krąg kulturowy — wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*, Archaeologia Bimaris, Monografie, t. 3, Poznań.
- Pasterkiewicz W., Pozichowski A., Rybicka M., Wartelet-ski D.** 2013. *Z badań nad problematyką oddziaływań kręgu badeńskiego na wschodnie rejony Wołyńskiej*, (w:) A. Pozikhovskij, J. Rogoziński, M. Rybicka (red.) *Na pograniczu kultury pucharów lejkowatych i kultury trypolskiej*, Rzeszów, 251 – 292.
- Rybicka M.** 2015. *Eastern of the funnel beaker culture*, (w:) Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди: збірка наукових праць пам'яті Володимира Круца, Львів, 167 – 182.
- Szmyt M.** 1999. *Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europa: 2950 – 2350 BC*, „Baltic-Pontic Studies” 8.
- Taras H.** 2005. *Oddziaływania wschodnioeuropejskie w starszych fazach epoki brązu na społeczności w dorzeczu górnej i środkowej Wisły (ze szczególnym uwzględnieniem Lubelszczyzny)* (w:) *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. Materiały z konferencji, zorganizowanej przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego*, Łańcut, 179 – 194.

Ochrimenko Grigorij
 Wołyński Muzeum Krajoznawczy
 Szopena 20, 43025 Łuck, Ukraina
 e-mail: dannuta@ukr.net

Skliarenko Natalia
 Łuckij Nacionalnyj Technicznyj Uniwersytet
 Lwowska 75, 43000 Łuck, Ukraina
 e-mail: nata_skliarenko@ukr.net

Lokajczuk Switlana
 Schidnojeuropejskij Nacionalnyj Uniwersytet
 im. Lesi Ukrainky
 Woli 13, 43025 Łuck, Ukraina
 e-mail: dannuta@ukr.net